

Обставини обрання та посвяти Петра Могили на архімандрію Києво-Печерського монастиря

Іл. 1. Митрополит Київський Петро Могила. Портрет XVII ст.

У літературі обставини вступу Петра Могили (іл. 1) на Києво-Печерську архімандрію розглянуто досить ретельно, проте часто наводяться такі топоси. Після смерті 8 квітня 1626 року Печерського архімандрита Захарії Копистенського монастирська братія розділилася в думках щодо обрання нового архімандрита та, унаслідок цього, близько 2 років не мала його. Нарешті, хоч і не одногосно, а на вимогу окремих з-поміж братії, Київський митрополит Іов Борецький висвятив Петра Могилу в сан Києво-Печерського архімандрита [С. Р. 1877, с. 8; Костомаров; Евгений (Болховитинов) 1995, с. 361] у 1628-му або 1629 році [Самуил (Миславский)] 1795, с. 145].

Також часто трапляється твердження про те, що Могила прийняв чернецтво близько 1625 року, коли ще був живий Захарія Копистенський [Костомаров; Евгений (Болховитинов) 1995, с. 361; [Самуил (Миславский)] 1795, с. 145; Петр Могила митрополит Киевский 1846, с. 31; Костенко 2021, с. 5] і коли на заняття Печерської архімандрії не можна було розраховувати. Пояснюється цей рішучий

крок з боку П. Могили його схильністю до тихого чернечого життя. І, таким чином, зведення Могили в сан архімандрита бачиться як природний результат його 3-річних аскетичних подвигів, які привернули увагу братії.

Проте така думка не відповідає дійсності. Відомо, що Могила не був ченцем у 1625 році і, таким чином, не міг нести протягом 3 років чернечий послух у Києво-Печерському монастирі. Церковний та громадський діяч цього періоду, архієпископ Полоцький Мелетій Смотрицький (іл. 2), згадуючи про Собор, який проходив 8 вересня 1627 року в Києві, каже, що його було запрошено на цей Собор митрополитом Іовом Борецьким та Києво-Печерським архімандритом Петром Могилою, на той час ще світською людиною [Протестація... 1883, с. 323]. Крім цього, достовірність свідчення Смотрицького підтверджується і власноручними записками Могили, з яких випливає, що він у 1626-1627 роках постійно в Києві не мешкав, але був у ньому як приїжджий відвідувач у світському званні [Голубев 1883, с. 58]. Також із дива XXXI, занесеного до «Гератургіми» Афанасія Кальнофойського, можна зробити висновок, що Могила вступив на Києво-Печерську архімандрію, не проходячи чернечого послуху [Athanasius Kalnofoysky].

*Іл. 2. Архієпископ Полоцький Мелетій Смотрицький.
Літографія XIX ст. з портрета 1620 року*

Слід зазначити, що висування Могили на архімандрію зі світського звання не було чимось незвичайним у той час. Оскільки вищі ієрархічні місця давали право користування багатими монастирськими чи єпископськими маєтками, то ці місця були прибутковою статтею шляхти, жадібною до всього, що представляло матеріальні вигоди [Пекарский 1862, с. 576]. Таке становище було у свою чергу наслідком т. зв. «права патронату» (*jus patronatus*) [Чистович 1882, с. 197]. По суті, це є споконвічне у Православній Церкві право участі мирян у церковному будівництві та церковному забезпеченні, яке фактично є тотожним поняттю «ктиторства» [Флоря 2007, с. 44], широко розповсюджене з епохи розквіту Візантії. За часів Петра Могили право патронату на практиці часто вироджувалося в безмежне деспотичне свавілля. Православна єпископська кафедра чи архімандрія відомого монастиря стали розглядатися в контексті *jus patronatus*, як просто одні з почесних та прибуткових місць «кормління» та винагороди за заслуги державні та військові. Забуття прямого сенсу та призначення цих церковних посад, як органів суто церковних, доходило до того, що ці місця в деяких випадках урядом просто продавалися за великі гроші, які вносилися до королівської скарбниці [Карташев 2009, с. 605–606].

Резонно постає питання про можливу матеріальну зацікавленість Могили в управлінні багатою Києво-Печерською обителлю, за численними прикладами його сучасників. Тут можна погодитися з думкою С. Голубева про те, що укорінений звичай, унаслідок якого вищі ієрархічні місця займали знатні люди, міг мати вплив на рішення Могили стати Києво-Печерським архімандритом, і саме тому він не вважав принизливим для свого княжого звання зайняти одне з найвищих ієрархічних місць. При цьому не можна погодитися, що Могила скористався цим з корисливою метою задля особистої наживи та збагачення, оскільки таке судження не знаходить підтвердження в його подальшій діяльності [Голубев 1883, с. 60].

Зважаючи на мотиви, що спонукали знатного молдавського княжича активно претендувати на Києво-Печерської архімандрії, слід звернути увагу на положення Православної церкви цього періоду та на діяльність її видатних представників, до яких належав і сам Петро Могила. У той час, коли Могила обрав місцем свого проживання Річ Посполиту (20-ті роки XVII ст.), на православних землях, що

входили до її складу, відбувалося гостре релігійне протистояння. Питання віри були нагальними, і всі кращі представники того часу вважали своїм священним обов'язком брати у їх вирішенні найжвавішу та безпосередню участь. На приватних зібраннях, із церковних кафедр, у судах, на сеймиках – скрізь було чути міркування про Церкву, скарги про порушення прав та прохання православних про релігійну свободу. Петро Могила, як нащадок тих молдовсько-волоських господарів, які заявили про себе гарячою ревністю до православної віри, з юних років бачив перед собою живі приклади благочестя, і як вихованець Львівського братства, яке ставило своїм головним завданням відстоювання православної віри, не міг залишитися осторонь її захисту.

Він часто відвідував Київ, який на той час став православним духовним центром, і тісно спілкувався у справах, що стосуються релігійних питань, із православними ієрархами, особливо з Київським митрополитом Іовом Борецьким, знайомим йому з молодих років. Як відомо, Петро Могила належав до тих особистостей, які, якщо присвячують себе якійсь справі, то віддаються їй цілком, присвячують усі свої сили, залишаючись вірними обраній ідеї до кінця життя. І така піднесена справа, як захист православної віри, своєю грандіозністю не могла залишити байдужим Могила, і він наважився присвятити служінню їй своє життя і цілком поєднати з нею особисті інтереси.

У цей час помер Захарія Копистенський. Місце архімандрита в Києво-Печерському монастирі стало вакантним. А оскільки обитель була одним з головних релігійних центрів православних земель Речі Посполитої і її настоятелі поширювали свій вплив далеко за межі монастирських володінь, то природно, що звільнене місце Могила знайшов цілком відповідним до своїх широких планів у відстоюванні інтересів Православної церкви і тому посилено почав прагнути до отримання Печерської архімандрії. При цьому, звичайно ж, не тільки в Могили, але й у впливових представників православного Києва, насамперед Іова Борецького [Мицик], не могло не виникнути думки поставити Печерським архімандритом молдавського княжича з його зв'язками та впливами в польському світі та щирою відданістю православної вірі й культурі, яку він, вочевидь, встиг довести [Грушевський].

При розгляді обставин обрання Петра Могили на Печерську архімандрію видається важливим точніше визначити проміжок часу, від смерті Захарії Копистенського до обрання Могили. Як було зазначено вище, часто трапляється дата смерті Захарії Копистенського – 8 квітня 1626 року, а вступ на його місце Петра Могили до 1628 і навіть до 1629 року. Таким чином, вважається, що Києво-Печерська архімандрія залишалася вільною, а отже, і боротьба за неї Могили тривала близько 2,5 або навіть близько 3-х років. Однак дата смерті Копистенського в даному випадку помилкова. Щоправда, дослідники посилаються на вельми компетентне джерело – «Тератургіму» Афанасія Кальнофойського [Athanasius Kalnofoysky]. Але тут або помилка з боку Кальнофойського, або друкарська помилка, оскільки відомо, що Копистенський був ще живий на початку наступного року.

У лютому 1627 року Печерська друкарня видала Пісню Тріодь, де було вміщено передмову Захарії Копистенського [Триодион 1627, с. в-д]. Це була вже остання праця, видана за архімандритства Копистенського. На час виходу з друку Тріоді, він захворів на якусь складну хворобу, про що сам свідчить у передмові. Ця хвороба незабаром і звела його в могилу [Титов 1916, с. 163]. С. Голубев на підставі документів лаврського архіву встановив, що помилка Кальнофойського щодо року смерті Копистенського не стосується тижня і дня смерті – Великої Середи Страсного тижня і, таким чином, час смерті Копистенського має бути віднесений до 21 березня 1627 року [Голубев 1883, с. 65–66].

Відомо, що спочатку Печерська братія висунула на архімандрію зі свого середовища Феофіла Боярського, родича Київського митрополита Іова Борецького [Грушевський], який прийшов до Києва з Галичини і мав великий авторитет у братії. Однак король не затвердив його кандидатури («знес елекцію») і, підтверджуючи грамотою права обителі щодо обрання собі настоятелів, наказав провести нові вибори [Жалоба монахов ... 1883, с. 586]. При цьому православним слід було поквартитися з обранням, оскільки в уніатів, які давно прагнули затвердитися в Києво-Печерському монастирі, уже був свій кандидат – Герман Тишкевич [Письмо Якова Маркарта... 1883, с. 294]. Як зауважив М. Грушевський, ситуація була настільки загрозливою, що треба було протиставити кандидата

найсильнішого, який міг би подолати в урядових колах такого сильного та небезпечного кандидата. Православним колам характер цієї кандидатури був зрозумілий, і всі готові були підтримати кандидатуру Могили як єдиновірця, аби не допустити Тишкевича [Грушевський].

Печерська капітула, сповіщаючи навколишню православну шляхту та мешканців про рішення короля на переобрання архімандрита, запрошувала їх прибути до Житомира на нові вибори, де на 23 (за старим стилем 13) вересня 1627 року був призначений провінційний сеймик. І тут, 26 (16) вересня 1627 року *«усе духовенство и обыватели, которые до того належали, обрали на архимандрыцию Печарскую Киевскую велможного Петра Могилу, воеводича земель Мулдавских, человека висоце знаменитого, на тот стань годного, без жадное причины водле канонов чистого младенца, а способною и умиетною водле potrzeby Церкви святой»* [Жалоба монахов... 1883, с. 586]. Таким чином, проміжок між смертю Захарії Копистенського та обранням на його місце Петра Могили становить 6 місяців.

Увечері того ж дня, коли відбулося обрання П. Могили на Києво-Печерську архімандрію, у самому монастирі, по келіях ченців, були розкидані листи від Германа Тишкевича, який терміново виїхав з Литви до Києва. У листах Герман, називаючи себе нареченим архімандритом, наказував, щоб братія, крім нього, не визнавала нікого іншого своїм настоятелем. Водночас у монастирі з'явився лист від його родича, житомирського старости, Яна Тишкевича, де він заявляв, що Герман до 6 вересня не зможе з'явитися на вибори Печерського архімандрита, а прибуде для цієї мети 13 вересня до самого Києва.

У цей день житомирський староста прибув до Києва в супроводі кількох сотень озброєних людей і зупинився в місцевому замку. Знаючи про наміри Тишкевича і маючи на увазі обрання Могили на архімандрію, яке вже відбулося, Печерські ченці вирушили до житомирського старости з проханням залишити їх у спокої і не викликати хвилювань, особливо ж не приводити своїх людей до монастиря, оскільки обитель і без війська відкрита кожному для відвідувань (*«каждому есть кляштор отворный»*). Але Ян Тишкевич проігнорував прохання. Взявши отця Германа, він зі своїми озброєними людьми рушив до Печерського

монастиря. Тут у цей час відбувалося богослужіння. Не заходячи до церкви, Тишкевич вирушив до великої монастирської ізби і послав по намісника. Коли той з'явився, староста «намовлял его, абы приняли отца Германа Тышкевича на архимандрыцию, а его милости пана воеводича Молдавскаго, абы отступили».

У цей час, закінчивши богослужіння, прийшли інші ченці. У тому ж дусі староста говорив і з ними. Іноки не погодилися виконати вимоги, заявляючи, що обрання на архімандрію вже відбулося, «а отца Германа Тышкевича... не только за архимандрыта, але и за простого ченца межи собою мети не хочут». Тоді Ян Тишкевич почав робити різні погрози, а потім наказав скласти акт виборів, що нібито відбулися, Германа Тишкевича на архімандрію, підписав сам цей акт і схилив до того своїх людей. Коли все це відбувалося, люди, наведені Тишкевичем, робили біля обителі різні бешкетування – били сокирами по воротах, кидали каміннями, ламали огорожу тощо. Переночувавши в монастирі, другого дня Тишкевич поїхав, не перестаючи погрожувати ченцям. Проти таких «гвалтовных поступков» Печерською братією, 6 жовтня 1627 року, була занесена до гродських Луцьких книг протестація [Жалоба монахов... 1883, с. 587–589].

У свою чергу невдовзі після обрання Могили на сеймику в Житомирі 16 вересня 1627 року до короля Сигізмунда III (іл. 3) було надіслано прохання про затвердження. Паралельно, майже одразу – 24 вересня, Петро Могила пише листа

Іл. 3. Польський король Сигізмунд III. Кінний портрет на тлі Смоленська.
Гравюра на міді до 1611 року

до Київського воєводи Томаша Замойського (іл. 4), з родиною якого він був з дитинства пов'язаний [Грушевський], з проханням поклопотатися перед королем, щоб той, із поваги до заслуг роду Могил та його власних, затвердив цей вибір [Лист... Петра Могили 2004, с. 302–303]. Це звернення мало успіх. У листі з Варшави, який датується 5 жовтня, до Київського уніатського митрополита Веніямина Рутського Якоб Маркарт повідомляє, що хтось налаштував короля на користь Могили, і йому, Маркарту, не вдається переконати його в легітимності обрання Тишкевича, опротестованого ченцями [Письмо Якова Маркарта... 1883, с. 294]. Пізніше, у 1631 році, Могила у посвяті до Цвітної Тріоди, виданої Печерською друкарнею, описав у ній усі благодіяння, які були надані йому, його родині та всій Православній церкві від родини Замойських [Триодион 1631, с. в-д]. 29 листопада 1627 року король Сигізмунд III підписав грамоту, яка затверджувала обрання Могили в сан архімандрита Києво-Печерського монастиря [Грамота польського короля 1883, с. 296–297].

*Іл. 4. Київський воєвода (1619–1628) Томаш Замойський.
Картина першої половини XIX ст. з портрета 1630-х років*

Крім Петра Могили та Германа Тишкевича, С. Голубев розглядав ще одного претендента на Печерську архімандрію – Василя Копистенського, ігумена Дятловицького монастиря, який був родичем покійного архімандрита Захарії

Копистенського [Голубев 1883, с. 70–73]. Іноді він фігурує як претендент і в сучасних дослідженнях [Мицик]. С. Голубев наголошує, що про висування Василя Копистенського на архімандрію безпосередніх вказівок немає, однак він наводить Схвальне свідоцтво, дане йому обивателями Пінського повіту від 30 листопада 1627 року [Одобрительное свидетельство... 1883, с. 297–298], і підкреслює, що подібні свідчення бралися духовними особами переважно при їх переходах з одного місця в інше й слугували їм фактично рекомендаційними листами. Але під час друкування роботи авторові потрапили нові документи, з яких він дізнався, що Василю Копистенському знадобилося вказане Схвалення для вступу не на Печерську архімандрію, а до монастиря у м. Перемишлі та що суперниками Могили були інші особи (Феофіл Боярський та Герман Тишкевич). С. Голубев помістив ці відомості, які спростовують його попередні припущення, в особливому доповненні у своїй праці [Голубев 1883, с. 555–559].

Слід зазначити, що обрання на архімандрію Петра Могили зустріло опір з боку частини Печерської братії. У той час, коли Могила обирався, йому було лише 30 років. На думку дослідників, молодість Молдовського воєводи й була головною причиною, чому деякі з ченців не бажали мати його своїм архімандритом. Вони бачили в ньому надто молоду, а тому недосвідчену для такого звання людину [С.Р. 1877, с. 8; Костомаров; Мицик]. Як правило, на важливі духовні посади зазвичай обирали маститих старців, відомих своїми багаторічними аскетичними подвигами та відстоюванням інтересів Православної церкви.

Не менш важливим був також інший мотив супротивників Могили, обґрунтований його іноземним походженням. Мешканці українських, як і власне польських та литовських областей, неодноразово зверталися з проханнями до уряду, щоб *«чужоземцы имений не поседали, а урядов некоторым правом абы не держали, але ижъбы сыном и обывателем Великаго князьства вряды даваны были со всеми пожитки давными»* [Уставы...1551 года, 1848, с. 25]. Подібні ухвали приймалися неодноразово: *«Уставы данные Литве и областям Жмудской и Волынской на III-м Виленском сейме (11 ноября 1553 года)»* [Уставы... 1553 года, 1848, с. 50–66]; *«Уставы данные Литве и областям Жмудской, Полоцкой, Витебской и Мстиславской IV-м Виленском сейме (1559 год)»* [Уставы... 1559 год,

1848, с. 98–107]. Це завжди викликало протести з боку місцевих обивателів, зацікавлених у призначенні до них посадових осіб, і польські королі постійно підтверджували законність виконання подібних прохань. Таким чином, недружно налаштована до Могили братія могла вказувати на державні постанови, які забороняли іноземцям обіймати як світські, так і духовні посади.

Ще одним можливим мотивом до неприйняття Могили були його дружні стосунки з Мелетієм Смотрицьким, проуніатські тенденції якого виявлялися дедалі виразніше. Це в очах декого з печерської братії не могло слугувати гарною рекомендацією для заняття архімандрії [Голубев 1883, с. 77; Мицик]. Відомо, що Печерський монастир дуже недружелюбно ставився до Смотрицького ще за часів Захарії Копистенського, не безпідставно підозрюючи його в ухиленні від православної віри.

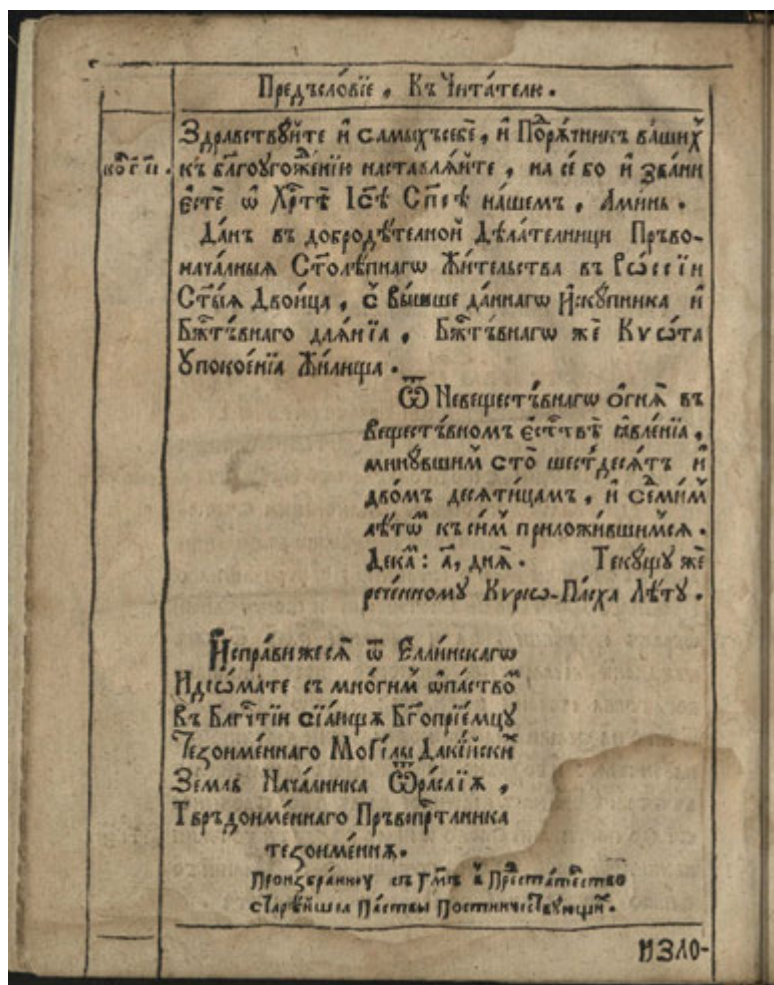
Проте, незважаючи на всі зазначені перешкоди, Петро Могила досяг своєї мети і отримав від монастирської братії та православних обивателів Київського воєводства виборчий лист, виклопотав його підтвердження за підтримки воєводи Томаша Замойського від Польського короля і, висвятившись у сан архімандрита, вступив до управління Києво-Печерською обителлю.

Досить неясним є питання точного часу прийняття Петром Могилою чернечого постригу. Згідно із церковними канонами, слід спочатку прийняти постриг, а потім уже обиратися на монастирські посади, у т. ч. й на архімандрію. Утім, у церковній історії мали місце і яскраві винятки. Наприклад, за однією з версій Життя Миколи Чудотворця, завдяки чудовому знаменню, Соборним рішенням мирянин Миколай одразу став єпископом Мир Лікійських (і фахівці зазначають, що у IV ст. таке було цілком можливим). Можна також вказати на обрання Амвросія Медіоланського єпископом у 374 році, коли він, будучи імператорським намісником Медіолана (сучасний Мілан), не був навіть хрещеним (утім, на той час практика пізнього хрещення була досить поширеною).

І в історії Речі Посполитої було достатньо випадків, коли людину обирали ігуменом чи архімандритом, а потім її постригали в ченці. Однак на аргументовану думку Ю. Мицика, тут дослідники не завжди враховували часте сплутування старих і нових стилів. Згідно з його міркуванням, Собор у Києві, на якому Могила

був ще світською людиною, відбувся 18 (8) вересня 1627 року, а його обрання Печерським архімандритом на сеймику в Житомирі відбулося 26 (16) вересня 1627 року. Таким чином, до проміжку між цими двома подіями і має бути віднесений час постригу Петра Могили в чернецтво [Мицик].

Таким же досить невизначеним є час самого акту посвяти Петра Могили в сан Києво-Печерського архімандрита. Даними для його приблизного визначення служать непрямі свідчення джерел, що збереглися. З датованої 1 грудня (10 за новим стилем) 1627 року передмови до Повчань (Екфезису) диякона Агапіта, виданих Печерською друкарнею на самому початку 1628 року, випливає, що до цього часу посвята Петра Могили («Дакийских земель начальника отрасли») ще не відбулася (іл. 5). Він ще тільки названий «*произбранным с Господом в предстательство старейшия паствы постническихъ*» [Любомудрейшаго кир Агапита 1628, с. г] (тобто ченців Києво-Печерської обители).

Іл. 5. Передмова до Повчань (Екфезису) диякона Агапіта, виданих Печерською друкарнею на початку 1628 року. У датованій 1 грудня (10 за новим стилем) 1627 року передмові Петро Могила ще не титулується архімандритом

Водночас у виданих друкарнею також на самому початку 1628 року Повчаннях авви Дорофія вже є посвята Києво-Печерському архімандриту Петру Могилі (іл. 6), написана намісником монастиря Філофієм Кизаревичем [Преподобного отца ... 1628, с. в-г].

Іл. 6. Повчання авви Дорофія, видані на початку 1628 року, уже містять посвяту Петру Могилі як Києво-Печерському архімандритові

С. Голубєв у своєму дослідженні посилається на кілька судових актів (у польській коронній метриці), з яких видно, що в січні 1628 року повірені Печерської обителі ведуть її справи від імені не лише капітули, як це було в період міжархімандрії, а й від імені архімандрита [Голубєв 1883, с. 79]. З цього випливає, що посвята Петра Могилі на той час уже відбулася. Ю. Мицик також вказує на цю дату [Мицик], ґрунтуючись на записі Острозького літописця під 1628 роком: «настал архімандритом в Печерськом монастирі Петр Могила, воєводиц Молдавський. Той бул поборца Восточної Церкви» [Бевзо 1971, с. 137]. Таким чином, можна вважати, що вельми ймовірно акт посвячення Петра Могилі на Києво-Печерську архімандрію був здійснений у грудні 1627 або на початку січня 1628 року, можливо, у день його народження (21 грудня) або в один зі святкових днів Різдва Христового (25 грудня – 5 січня).

Джерела та література

Athanasius Kalnofoysky. Τερατοῦργημα, lubo Cuda, ktore były tak w samym świętoudotwornym monastyrze Pieczarskim Kiiowskim, iako y w obudwu świętych pieczarach, w których po woli Bożej błogosławieni oycowie pieczarscy, pożywszy, ciężary ciał swoich złożyli. URL:

https://web.archive.org/web/20150121174651/http://histans.com/LiberUA/e_dzherela_Teraturgima_1638/e_dzherela_Teraturgima_1638.pdf (дата звернення 12.02.2023)

Бевзо, О. А. 1971. *Львівський літопис і Острозький літописець*. Київ.

Грамота польского короля Сигизмунда III, утверждающая избрание на Киево-Печерскую архимандрию Петра Могилы (29 ноября 1627 года). Голубев, С. 1883. *Киевский митрополит Петр Могила и его сподвижники (Опыт церковно-исторического исследования)*. I. Приложения. Киев, с. 296–297.

Жалоба монахов Киево-Печерского монастыря о том, что спустя неделю после избрания на Житомирском сеймике воеводича Молдавскаго Петра Могилы в сан архимандрита Печерского, Житомирский староста Ян Тышкевич с многочисленным военным отрядом прибыл в Киев, и окружив войсками Печерский монастырь, потребовал чтобы монахи, отступив от Петра Могилы, приняли к себе архимандритом родственника старосты о. Германа Тышкевича, в каковом смысле он здесь же написал избирательный акт, приказав подписать его своим слугам; когда же монахи отказались принять предлагаемого им архимандрита, то Тышкевич с угрозами оставил монастырь (6 октября 1627 года). 1883. *Архив Юго-Западной России*, I, 6, с. 585–589.

Лист архимандрита Києво-Печерської лаври св. Петра Могилы до київського воєводи, князя Томаша Замоїського (4 жовтня (24 вересня 1627 г.). 2004. Мицик, Ю. Нові документи до біографії св. Петра Могилы (за матеріалами польських архівосховищ). *Київські полоністичні студії (Українсько-польські літературні контексти доби бароко)*, VI, с. 302–303.

Любомудрейшаго кир Агапита диакона, блаженнейшему и благочестивейшему царю Иустиниану, паче же праведно хотящим над страстми царствовать, главизны поучительны. 1628. Киев.

Одобрительное свидетельство, данное обывателями Пинского повета Дятеловецкому игумену Василию Копыстенскому (30 ноября 1627 года). Голубев, С. 1883. *Киевский митрополит Петр Могила и его сподвижники (Опыт церковно-исторического исследования)*. I. Приложения. Киев, с. 297–299.

Письмо Якова Маркарта к Киевскому униатскому митрополиту Вениамину Рутскому, с известием о ходе дела относительно замещения Киево-Печерской архимандрии по смерти Захарии Копыстенского (13 октября 1627 года). Голубев, С. 1883. *Киевский митрополит Петр Могила и его сподвижники (Опыт церковно-исторического исследования)*. I. Приложения. Киев, с. 294.

Преподобного отца нашего аввы Дорофея поучения душеполезна различна к своим его учеником. 1628. Киев.

Протестация Мелетия Смотрицкого против Киевского Собора, бывшего в августе 1628 года. 1883. Голубев, С. 1883. *Киевский митрополит Петр Могила и его сподвижники (Опыт церковно-исторического исследования)*. I. Приложения. Киев, с. 323–351.

Триодион, си есть Трипеснец святой Великой Четырнадцатницы. 1627. Киев.

Триодион, си есть Трипеснец святой Великой Пенткостии. 1631. Киев.

Уставы данные Литве и областям Жмудской и Волынской на II-м Виленском сейме (18 октября и 20 ноября 1551 года). 1848. *Акты, относящиеся к истории Западной России*, III. Санкт-Петербург, с. 25–46.

Уставы данные Литве и областям Жмудской и Волынской на III-м Виленском сейме (11 ноября 1553 года) 1848. *Акты, относящиеся к истории Западной России*, III. Санкт-Петербург, с. 50–66.

Уставы данные Литве и областям Жмудской, Полоцкой, Витебской и Мстиславской IV-м Виленском сейме (1559 год) 1848. *Акты, относящиеся к истории Западной России*, III. Санкт-Петербург, с. 98–107.

Голубев, С. 1883. *Киевский митрополит Петр Могила и его сподвижники (Опыт церковно-исторического исследования)*. I. Киев.

Грушевський, М. *Історія української літератури*, 6. URL: litopys.org.ua/hrushukr/hrush620.htm (дата звернення 12.02.2023).

- Евгений, (Болховитинов). 1995. Описание Киево-Печерской Лавры. *Вибрані праці з історії Києва*. Київ, с. 271–392.
- Карташев, А. В. 2009. *Очерки по истории Русской Церкви*, 1. Москва.
- Костенко, Л. 2021. *Святитель Петро Могила – подвижник православної віри: методичні рекомендації*. Полтава.
- Костомаров, Н. И. *Русская история в жизнеописаниях ее главнейших деятелей. Киевский Митрополит Петр Могила*. URL: <https://web.archive.org/web/20090215062338/http://zhurnal.ru/magister/library/history/kostomar/kostom33.htm> (дата звернення 12.02.2023).
- Мицик, Ю. *Святой Петро Могила – архимандрит Києво-Печерської лаври*. URL: <https://www.kpba.edu.ua/statti/963-sviatyi-petro-mohyla-arkhimandryt-kyievo-pecherskoi-lavry.html> (дата звернення 12.02.2023).
- Пекарский, П. 1862. Представители киевской учености в половине XVII столетия. *Отечественные записки*, СХL, 1, с. 552–594.
- Петр Могила митрополит Киевский. 1846. *Прибавления к изданию Творений святых отцов в русском переводе*, IV, с. 29–76.
- [Самуил (Миславский)]. 1795. *Краткое историческое описание Киевопечерския Лавры*. Киев.
- С.Р. 1877. Петр Могила митрополит Киевский. *Чтения в Обществе истории и древностей российских*, 1, с. 5–161.
- Титов, Ф. 1916. *Типография Киево-Печерской Лавры. Исторический очерк (1906–1910–1916)*, I. Киев.
- Флоря, Б. Н. 2007. *Исследования по истории Церкви*. Москва.
- Чистович, И. А. 1882. *Очерк истории Западнорусской Церкви*, I. Санкт-Петербург.

Артур Кукушко
старший науковий співробітник
науково-дослідного відділу історико-археологічних досліджень
Музею історії Десятинної церкви